

Мақсат ӘЛІПХАН

«ҚҰТТЫ БІЛІКТЕГІ» ҚҰТ ПЕН БАҚЫТ СЫРЫ

Статья построена на объяснении счастья со стороны человечества в поэме «Кутадгу билиг».

Yazar "Kutadgu Bilig" destanındaki bereket ve mutluluğun manevi bakımdan yetişmek olduğunu anlatmaya çalışır.

«Құтадғу білік» сюжетсіз, сұхбатқа құрылған дидактикалық-философиялық шығарма екенін білеміз. Дастанның негізгі мазмұны «Сөз басы: Күнтоғды патша туралы» баптан басталады. Дастанның ендігі негізгі мазмұны төрт кейіпкердің екеуара сұхбатымен жалғасады. Дастанда біршама жүйелі де желілі сюжет бар. Тіпті сюжеттің экспозиция секілді бастауы да бар. Ол – «қылығы қыз, жасы – кәрі» фәни жалған жайы, сол жалғанның бірінде жасаған Күнтоғды бек туралы баяндау. Сөз басының Күнтоғды бек туралы жырмен келуі тегін емес. Күнтоғды кейіпкер ретінде де, өзі сипаттаған әділет қасиет жөнінен де өзекті, басты тұлға. Адам мен әлемді асыл, көрікті еткен ақыл-ой да Күнтоғды сипатындағы әділеттің қызметшісі. Ақын ойынша, адам болмысы мен қоғам ішінде ақыл-ойдан да артық, асыл – әділет. Мұны ақын әділет сипатындағы Күнтоғдыны бек бейнесінде жырлауымен танытқан. Күнтоғдының адамгершілік болмыс, бейнесі мынадай:

398. Дана, білгір бек болды бір заманда,
Сол кез әлем жайнап тұрды һәманда.

...Әділ ісі кең пейілге сай еді,
Сөзі таза, көз-көңілі бай еді.

...Өр көңілді, ер жүрек боп ерледі,
Әділ іспен әр күн сайын өрледі.

Ел басқарды ылғи ойлап табысты,
Біртасы мен саясаты қабысты.

...Бұ Күнтоғды бар қылығы сай болып,
Жарқырайды әлемге күн, ай болып [1].

Өзі әділ, ақылды, тура жолды Күнтоғды айналасына да өзі секілді әділ, ақылды, білімділерді тартады. Біз дастанның әр бабы, әр жолынан мән-мағына табуға тырысамыз. Ақын да әдеби әр қадамын ақыл-ой, тәлім-тәрбиеге толтырып жасайтындай көрінеді. Алла ғана кіріштар, мұқтаж емес, өзгенің бәрі де жеке-дара жасауға қабілетсіз. Әділет сипатындағы Күнтоғды да арман-аңсау, қалаусыз емес. Ол өзіне адамдық, бектік ісінде серік болар жан іздейді. «Асыл іздеп асылды аласұрар» [2. 52] деп Шәкәрім ақын

жазғандай, Күнтоғды асыл тегі мен арман-мұратын тоғыстырып, адам және қоғам бағы мен құтын көздеген тура, хақ жолына бет түзейді. Дастанның бүкіл мазмұны Күнтоғдының осы хақ, тура жолын жырлауға құрылған.

Ақын шығармасының алғашқы беттерінде кеселді қасиеттер қатарында ашу мен қаһарды әдейі алғаш атап, олардың адамдыққа тигізер залалын қадай жырлағанын білеміз. Үңіліп, мән беріп оқыр болсақ, дастанда осындай өзекті, өрелі ойлар жиі ұшырайды. Ақын ойынша, оқырман, жалшы адамзат білуге тиіс өзекті ойдың бірі – өмірде қапы қалмай сақ болу. Бұл қамшының сабындай келте, өтпелі өмірде Адам болып қалуға қатысты мөнді мәселе. Сақтық кісіні өз-өзіне күзетші, қамқоршы етсе, бейғамдық өмір пегі – өлім сәтінде өкінішке ұрыңдырады.

400. Сақ отырып, елін сергек басқарды-ай,
Құт көбейіп, аты болды асқардай.

... Қалма ғашыл, сақ жүргенің оздырар,
Бейқамдығың екі өмірде аздырар.

... «Елін патша сақ жүргенде сақтайды,
Сақ жүруді шариғат та жақтайды.

Бейқам адам ұйықтап өтер бекерге,
Болма қамсыз, сақтану шарт тек ерге».

Бейғам болмай сақ жүру бекке ғана емес, әрбір адамға да ауадай қажет өмір салты, қажет қасиет. Сақ жүрудің мағынасы ауқымды, оның түпкі мақсаты – хақ жолына жәрдемші болу. Хақ жолы көбіне әділеттен бастау алатынын байқаймыз. Өйткені ақыл да әділет жолында болып асыл атанады. Әділет пен қайырым – Жаратушының хас сипаты. Алла ісі ғана талассыз әділетті. Ол жаратқан пендесі де осы жолда жүріп Иесіне жағымды болмысын жасайды, бақытқа жетеді.

444. Өте жақсы бек болып ап, жол тану,
Одан жақсы әділ заңды қолдану.

Бек жақсы боп тура құрса санатын,
Елде бақыт жаяр еді қанатын.

Ерге жақсы ат қандай бақыт, бел еді,
Сол атпенен мәңгілік құт келеді.

Дастандағы сюжет-сұхбат барысында көрініс ташқан келесі кейіпкер – Айтолды. Ол – құт-береке, дәулет, бақыт бейнесін сомдаушы тұлға. Оның бұған дейінгі өмірі өзгеден оңаша, оқшау өткенге ұқсайды. Яғни ол бенделіктің көмәлаты жолындағы тақуа, сопы адам болған. Әйтеуір Айтолды адамдармен етене араласып, қауымымен қауышып, табысып жүрген адамға ұқсамайды. Бұл оның көрінгенге қона бермейтін, кісікік құттық кейіпін келіңкірейді. Бірақ Күнтоғдымен табысудан тартынбайды, қайта оның ізгі

даңқын естіген ол үйреншікті өмір салтын бұзып, Күнтоғдымен табысуды тілейді.

455. Айтты бір күн: «Өнерім бар түмендей,
Мен халықтан жырақ қалдым түгелдей.
Неге жүрмін бұ жерде бос тұлайым,
Қой, патшаның қызметін қылайын.
Соған құрбан «өнер-білім» дегенім,
Бітсін менің осы тәшбіш жегенім.
... Мен ойладым қызметке баруды.
...Бет түзеді патшасына, ол – дана!»

Бұл жолдар – дастан мазмұны мен танымындағы ең мәнді тұжырымдар. Бұл – әділет пен бақыттың бағыттас, туыстас болуының көрінісі. Әдетте әр нәрсені де бірлікке жеткізетін – төркіні мен болмысы. Махаббат туралы танымда сүйгенінен тегін, төркінін, өз болмысын тану, табу ұғымы бар.

460. Ақыл құнын, ақылды адам тән алар,
Білімді алар білім сатса даналар, –

дегендей, Күнтоғды мен Айтолды, әділет пен құт – бірі бірі үшін жаралған бөлінбес болмыстар.

Дастан мазмұнымен танысу барысында біз көп нәрсенің сырына қаныға түсеміз. Мәселен, өз үйі, елінен жырақтағы жолаушының күйі мен ондай жанға қайырым көрсету жайы, жалғыз-жарым жүріп күнелтудің қиындығы оқушыға ой салады. Жалпы бұрынғы ойшылдар кісілік қасиет пен қарым-қатынас тек қауымда ғана көрініс табатынын көп жазған. Дастан сондай аталы, төркіні терең ойларды негізге алып отырады. Айтолды өмірі де қоғамдасу сәтінен көріктене бастайды.

488. Ол танысып, араласы бастала,
Мәз боп қалды, тауып алып баспана.
Дос-жар тауып жақындауға жарады,
Үлкен-кіші жұртқа жылы қарады.

Ол әуелі Көсеміпті дос етеді, кейін Ерсінмен танысады, нәтижесінде Күнтоғды бекпен табысады. Айтолды құттың Күнтоғды әділетке жырақ жерден жол азабын тартып, аңсары ауа жетуі – құт-береке, бақыттың әділет пен ізгілікке қонатынын, құт пен ізгіліктің егіз екенін танытады. «Бақыт қайда барасың? Ынтымаққа» дегендей, Айтолды құт та әділет сипатындағы Күнтоғды бекті өзі іздеп келіп табысады, қызметіне ықыласымен беріледі.

515. Ту жырақтан естіш даңқын, өзін де,
Билігін де, таным, таза сөзін де.
Келдім оған бір қызымет қыларға,
Есігіне басымды ұрып құларға.

Ақын жырлауы мен сұхбат барысында бақыт сыры ашыла түседі. Бақыт бақыт емес, жақсылық Бақыт екенін ұғамыз. Әділетсіз ақыл тұл, жақсылық, ізгіліксіз Бақыт тұл. Әркез жақсылық жасап жақсы болу оңай болмайтыны секілді, бақыттың да тұрақтап қалуы қиын. Бақыттың жақсылық – кішілік – кісілік екенін тани түсеміз.

335. Бақыт – сайқал: жеткізер де, бұзар да,
Тез құбылар, тозар құлап құзарға.
Қыл жақсылық, баққа сенбе өшетін,
Бүгін – мұнда, ертең – онда көшетін.
...Қыл жақсылық. Ей, бақыттың иесі,
Сонда нағыз бақыт – саған тиесі.
Шоқ дәреже, бектік тисе дәйімде,
Сен өзіңді кішілікке дайында.

Ал кішілік – кісілік басы. Адам әдетте мықтымың, күштімін деп адасады, менмен болады. Дара, жалғыз, менмендік адам табиғатына сай емес. Алла ғана жеке-дара құдірет иесі. Ал шын ақыл иесі осы ақиқатты танып, кішілігін мойындайды. Адамзаттың пынайы мықтылығы – қайырымында болса, ол кішілік – кісілік қасиет, әрекеттерімен қалыптаспақ. Айтолдыңың өзі жалғыз-жарым жүргенде атын ақтап құт бола алмаған. Оның құттық, бақыт болған сипаты Күнтоғды қызмегінде ажарланып, айқындала түседі. Патшаға қызмет ету – елдің қамын жеу, ізгілік жасау. Демек бақыт – жақсылық жасау, ізгілікте екен. Хажыб арада жүріп Айтолдыны патшаға алып барарда оған: «Жүр патшаға, саған бақыт байланды» дейді. Айтолды да о баста кішілік- кісілік сара болмысымен ерекшеленетін.

549. Көрді хажыб Айтолдымен сөзге кеп,
Оны білді «басқалардан өзге» деп.
Деді: «Жүрттың мен көрмеген сарасы,
Парасат бар, білімі бар, дарасы.
...Мұндай адам сирек болар өте тым,
Сирек болса, қыздай қымбат өтетін».

Демек Күнтоғды қалауы мен Айтолдыңың бар болмысы бір-ақ нәрсе. Ол – жақсылық пен ізгілік, әділет, яғни кісілік пен адамдық. Құт пен бақыт – игілік, ол адам ұмтылатын әрі оның рахатына айналатын нәрсе. Ақын ойынша, ең биік, асыл игілік бақыт емес, бақытты танытар әділет пен ізгілік.

Ақын барша адамзат жашай жұмыла ұмтылатын бақыттың – әділет, оның қос қанаты ақыл мен қанағат екенін таныта жырлаған.

Дастан мазмұны танымы сан тарау астарлы ойларға толы. Құт сипатындағы Айтолды әділетті ұстанған Күнтоғды қызметіне бар болмысымен аңсары ауып жетіп еді, бек алдындағы қасиет, мінезі де мейлінше мәйін, кішіпейіл болатын.

576. Есік алды – менің орным, құл – атым,
Мен адаммын таза жұмыс қылатын.

Келдім ұзақ жол жүрумен арындап,
Тұрмын бүгін арманымды орындап.

Сөйтсе де қонған құттың қадірін білмей, оның бақытқа тән сипатын танымай, Күнтоғды бек ұстамдылық шегінен шығып кетеді, киелі құтқа ашу үстінде ауыр-ауыр сөздер айтады. Соншалық сара саналып, әділетпен даңқы шыққан Күнтоғды бектің мүлт кеткен жері – осы. Сөйтіп ол өзінің пенделік болмысы мен бекке тән өктемдігін танытып қояды.

629. Ашумен айтты патша: «Жазған! – деді,
Надан боп қатарынан азған!» – деді.

Бұған дейін мейлінше мәйін, кішіпейіл көрінген Айтолды бұл жолы асқақ, еркін сөйледі. Көз алдымызға «Оғызнама» жырындағы Оғыз қағанға өктем, еркін тіл қатқан Көк бөрі елестеп өтеді.

643. Мен түсіндім, – күлді Айтолды, – сеземін,
Сен айттың ғой, тыңда сөздің кезегін.

Айтолды сөзі мен әрекетіндегі оқыс өзгерісті Күнтоғды да байқап қалады: «Тілің өктем сөйлеп тұр ғой тәкашар». Айтолды өз болмысын былайша сипаттайды:

659. Айтты Айтолды: «Өнер-білім жетеді,
Оным жұртқа көп қызмет етеді.

Жасым – кіші, ісім – әділ талдасаң,
Ұлықтар мен бектер өсер қолдасам.

Құлқым – таза, сыртым – сұлу іспетті,
Бар тілегім орындалды – іс бітті.

Қайда болсам, арызым мен тілегім,
Орындалар, – оны да өзім білемін.

Менде – рахат, менен бөле қашпақтар,
Менде – шаттық, қайғы қашып бас сақтар.

Қор боп өлер, маған жау боп тигендер,
Марқаяды маған басын игендер.

Маған тиген – өзі ұрылар, жан шығар,
Мені басқан адам өзі жаншылар».

Барша адамзат әлімсақтан бақыт іздеумен келеді, бақыт пен құт – киелі. Оның қадірін білмеу – кесірлік әрі келтелік. Бақыт – биік әрі жоғары, түпкі игілік. Оның айрықша артық, бөлек болмысын оған біршама жақындап қана болжауға болады. Ал қарапайым көпшілік төңірегі, өз тобынан табылмай, ойы озып шыққан жандарды танып-білмек, түсінбек түгілі оларды қасақана қаралауға жиі барады. Қадір-қасиетін көпшілік біле бермейтін киелі құт та сол көп көзімен қарағанда мінсіз емес. Ал шынында құт тұрақсыз, бақ баянсыз болуының сыры адамзаттың ақаулы болмысында жатыр. Яғни адамзат болмысы ақиқат көзі – ақылдан ғана емес, нәпсі бастауы – тәннен де тұрады. Содан да адамзатта болмысы биік, киесі зор құт пен бақытты өз деңгейінде бағалай алмау орын алады.

670. Айтты Айтолды: «Зиянкесің сен!» – дейді, –
Еш кінәм жоқ, оған халық сенбейді.

Мін тағады мені адам, – деп, – тұрақсыз,
Жүр жамандап, тыңдамаңыз бірақ сіз.

Бақыт пен құт – жетілу, жақсылық пен ізгілік, яғни адамдық. Ал адамдық – Жаратушы қалауы, хақ жолы. Нәпсі жолын рахат көріп алданған көп надан тән көзімен өзгені ғана көріп, өресіне симағанды я өзі жете алмағанды осылайша қаралайды. Оларда әр нәрсенің де мәні мен өзегі, ақиқатына жеткізетін ақыл, ой, көңіл көзі оянбаған. Оның үстіне адамзаттың қоспа болмысы киелі құттың тұрақтап қалуына мүмкіндік бермейді. Әрі адамзат мұқтаждық пен әр түрлі байланыс, қарым-қатынастың тұтқынында қалған бейбақ. Жеке-дара, жалғыз-жарым адамзат өкілі бақытқа лайық болғанмен, жағдайы мен заманы, араласқан адамы оның бағын байлауы әбден мүмкін. Осы орайда адамгершілік ілімінің басы болған Аристотель кісілігі кемел адамның да тағдыр тәлкегімен бақытсыздыққа ұшырайтынын жазып кеткен [3]. Осындайда адамзат ойшылдарының бақ баянсыз, құт тұрақсыз деп түйіндеуі өмір шындығынан туғанын байқаймыз.

680. Қуанба: құт келсе – кетіп қалады,
Сенбе баққа: бергенін тез алады.

Бақ тұрақсыз емес болса осынау,
Қандай жақсы өтер еді, досым-ау!

Бақ болмаса келіп-кетер зыр қағып,
Күн түнермей тұрар еді нұр жағып.

Шындығында бақ баянсыз, құт тұрақсыз емес, оларды мәңгілік етуге қабілетсіз адамзат болмысы – ақаулы. Біріншіден, адамзат болмысында ақылдан бөлек, тегі төмен, тегі топырақ тән бар. Екіншіден, адамзат алдында хақ жолынан бөлек менмұндалап шақырып затты, тәтті, сәтті, сұлу көрініп

алдамшы нәпсі тұрады. Оған алданбайтын адам сирек, жетегінде кететін тобыр көп. Әйтпесе өз күйі, өз болмысында бақыт биік, құт киелі. Мұны дастандағы құт сипатынан байқаймыз:

672. Мін санама мен құбылсам сөзге еріп,
Жаңа сипат алмақшымын өзгеріп.
...Жаңа нәрсе тапсаң – ескі алғысыз,
Жақсы тапсаң – жаман назар салғысыз.
684. Айтты Айтолды: «Сөзім осы кесетін,
Мінезім бар желкиіктей есетін.
Ала алмайды мені қуған қу ұстап,
Ұстай алса – қалады жел уыстап.
Мені ұстаған қатыш қалса бас алмай,
Бітті сөзім – мен қалармын қаша алмай.

Байқағанымыздай, Бақыт пен Құт әл-Фараби жазғандай, жетілу, өзгеру, жаңару [4]. Екіншіден, құт желкиік мінезді, тұрақсыз ғана емес, қалауын тапса, «мен қалармын қаша алмай» дегендей, опалы да баянды екен. Құт қалауы, бақыт кілті Айтолды құт айтқандай, мынадай:

689. Айтты Айтолды: «Мені ұстайтын кісен-ді,
Ол – бірнешеу, ол да айтатын іс енді.
Ұстамды адам болсын мені іздеген,
Көңілі тыныш, тілі майда «Сіз» деген.
Сақтап өзін, жөнсіз асып-таспасын,
Татымайтын жаман іске баспасын.
Қолда барды ұстай білсе, шапшаса,
Іс-қылығын биік ұстап, аспаса.
Әжетіне үлкендердің жараса,
Кішілерді жылы сөзбен ораса.
Кеуде керіп жүргітты таптап кетпесе,
Кішілерді аяқ асты етпесе.
Бостан-босқа бас салмаса шарапқа,
Барды шапшай, салып тұрса сарапқа.
Құр ойынға жұмсалмаса тіл мен қол,
Мінез-құлқы тауыш алса тура жол.
Баянсыз бақ сырында осы сұрақ бар,
Осындай бақ қаша қоймас, тұрақтар».

Сөйтiш осы айтылғандарға қарап дастан мазмұнынан танылар Құттың – кiсiлiк, адамгершiлiк екенiн ұғамыз. «Мiнез-құлқы тауып алса тура жол» дегендi хак жолы деп бiлемiз. Ал хак жолы – ақиқат, даналық пен iзгiлiк, яғни адамгершiлiк. Әл-Фарабидiң даналық пен iзгiлiктi жетiлу арқылы бақытпен байланыстыратын ойы бар [5]. Адамзат осы жолда тұрақтап қалар болса, бақыт та оған асау мiнез танытпас едi. Сөз түйiнi дастанда айтылғандай, «Ұстай бiлсе – бақыт қашпас тұрақтар» [1. 700].

Айтолды бейнесi мен ой-шiкiрi оқырманды сан түрлi болжамға бейiмдейдi. Ол өз атының Айға ұқсатылып қойылғанын айтқанда, бiз оны өтпелi өмiрге балайтынымыз бар. Шынында да адамзаттың әр буыны өз кезегiмен өмiрге келiп-кетiп жатады.

719. Нұры азайып, бiрге-бiрге жоғалар,
Қайта туып, тағы аспанды жағалар.

Сөйтiш адамзат үшін Алла аманаты – жанды иеленiп, тiрi жүрудiң өзi өмiр, яғни құт екен. Екiншiден, Айдың туған кезде жiп-жiңiшке болып, кейiн келе «күнде ұлғайып, көтерiлiп, толуы адамзаттың өз болмысына сай жетiлуiн ойға оралтады. Үшiншiден, әуелгi жiп-жiңiшке Айдың күндер өте ұлғайып, толысуы адам ақылының жан құмары, қуатымен азықтанып, қорлануына ұқсайды. Әуелгi жiп-жiңiшке Ай әл-Фарабидiң потенциалды ақылы мен Абайдың «Әуелде бiр суық мұз» ақылын еске түсiредi. Ал толған Айымызды әл-Фарабише актуалды ақыл, Абайша, нұрлы ақыл деп болжауға болар. Адамзат ақылын да, адамгершiлiк жағынан жетiлуiн де хак жолында жүрiш кемел етедi. Өз болмысына сай болып, өзiн-өзi құрметтей алатын адамзаттың төркiн-тегi мен барар жерi, мақсаты – хак, Жаратушы. Ай да өз нұрын Күннен алып жарқырайды. Ай Күн секiлдi мәңгiлiк жарық болмаса да, Күнге қарап, Күнге жақын жүрiп жарқырауын жалғастыра бередi. Адамзат та Жаратушы, хак жолында жүрiп асыл болмысын сақтайды. Сөйтiп, дастандағы құт пен бақытты адамгершiлiк жағынан жетiлу деп түйемiз.

ӘДБИЕТТЕР

1. Жүсiп Баласағұн. Құтты бiлiк. Түркiстан, 2002.
2. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. А., 1988.
3. Аристотель философиясы. Әлемдiк философиялық мұра. А., 2005.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтiк-этикалық трактаттар. А., 1975.
5. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. А., 1973.

REZUME

M. Alipkhan (Turkistan)

SECRETS OF HAPPINESS AND WEALTH IN “KUTTADGU BILIG”

The article deals with the secrets of happiness and wealth in “Kutty Bilik” dastan as a developed mankind character.